

Gezin en economie/arbeidsmarkt als gelijkwaardige sferen benaderd

DRS. P. CUYVERS

In de huidige – overigens zelden besproken – relatie tussen gezin en economie gaat de aandacht vooral uit naar de functie van het gezin voor de economische ontwikkeling op een zeer beperkt terrein: het leveren van menselijk kapitaal. Twee andere fundamentele invalshoeken zijn echter van groter belang. Ten eerste zouden de regels die binnen het gezin gelden ook in andere sferen hun nut kunnen hebben. En ten tweede kan men zich afvragen of het wel zo goed is dat de maatschappij wordt gedomineerd door de spelregels van slechts één deelsterrein: de economie.

In dit artikel probeer ik in kort bestek een antwoord te geven op de vraag die de redactie van dit themanummer mij heeft voorgelegd: valt er vanuit het perspectief van gezin (of familie) iets te zeggen over de ontwikkeling van de arbeidsmarkt en de economie in de toekomst. Op het eerste gezicht lijkt die vraag eenvoudig te beantwoorden vanuit de 'klassieke' functie van het gezin, de (re)productie van arbeidspotentieel. Of om het in gewone taal te formuleren: iemand moet er voor zorgen dat:

- ten eerste de werknemer na gedane arbeid voldoende rust, voeding etc. krijgt om morgen weer fris aan de slag te gaan;
- ten tweede er nadat de huidige werknemer 'definitief' is versleten voldoende nieuwe personeelsleden zijn om het werk door te zetten.

Deze functies van het gezin zijn zo basaal dat we er in feite nauwelijks over nadenken. Dat wil zeggen, tot er 'tekorten' dreigen. Zoals op dit moment het geval is. Zowel als het gaat om de korte-termijn-*recycling* (uitrusten) als de lange-termijn-*recycling* (aantallen kinderen). Om met het laatste te beginnen, in Nederland worden 20.000 kinderen per jaar minder geboren dan enkele decennia geleden. De ontgroening van de samenleving (een beter woord dan vergrijzing naar mijn mening) is in tal van Europese landen inmiddels veel dramatischer, met geboortecijfers van bijna 1 kind per vrouw, dan in Nederland. Maar ook hier begint men te spreken over immigratie als mogelijke oplossing voor de tekorten aan personeel in de volgende generaties. Als het gaat om de korte-termijn-*recycling* van de werknemer, bespreken we de knelpunten meestal onder de noemer van het 'combineren van arbeid en zorg'. De druk op vooral het jonge gezin neemt toe en er is bijvoorbeeld sprake van een toenemende feminisering

DRS. P. CUYVERS

van de WAO omdat veel moeders de toenemende belasting – bij ontbrekende voorzieningen – niet aankunnen.

Over deze beide punten wil ik het echter in dit artikel nadrukkelijk niet hebben, wel over het perspectief van waaruit deze zaken meestal aan de orde worden gesteld in het economische debat. Of liever gezegd: niet aan de orde worden gesteld. De sfeer van het gezin geldt als zowel privaat als – mede daardoor – niet te beïnvloeden. Niemand wil bevolkingspolitiek en de pogingen van de overheid om iets te doen aan de verdeling van arbeid tussen mannen en vrouwen zijn vooral symbolisch van aard.¹ Economie en gezin worden gezien als zeer sterk gescheiden sferen, overheid of onderneming moeten zich daar niet mee bezighouden. Naar mijn mening is dat echter maar de halve waarheid. Het nadenken over de interactie tussen de sferen van gezin en economie/arbeidsmarkt zou zich echter op een veel fundamenteeler niveau moeten afspelen, waarbij vooral ook de gelijkwaardigheid van de sferen voorop staat. In de bovengenoemde voorbeelden gaat het immers om niet veel meer dan een soort van toeleveringsfunctie... en dat doet onvoldoende recht aan de rol van gezin en familie als onderdeel van een hele maatschappij.

Verschillen tussen gezin en andere maatschappelijke sferen

Om dit te verduidelijken wil ik eerst verwijzen naar een recente theoretische studie over de verschillen tussen het gezin en andere maatschappelijke sferen, zoals onderwijs en arbeidsmarkt. Beutler e.a. onderscheiden liefst zeven dimensies waarin gezin en arbeid fundamenteel verschillen². De twee belangrijkste in dit verband zijn permanentie en altruïsme. Relaties in de arbeidsmarkt kenmerken zich door hun tijdelijke en nutsgerichte karakter, relaties in de gezinssfeer kenmerken zich door het gegeven dat ze (in intentie) worden aangegaan voor altijd of dat per definitie zijn (ouder-kind relaties) en dat ze niet primair worden gedomineerd door het eigen nut. Een van de belangrijkste effecten van de toenemende ‘economisering’ van de maatschappij is niet voor niets dat juist kenmerken als tijdelijkheid en nutsgerichtheid hun intrede doen als het om gezinnen gaat. Om maar een enkel voorbeeld te noemen, het is vandaag de dag gebruikelijk om te spreken van het ‘investeren’ in een relatie (in plaats van ‘houden van’ iemand). Beutler e.a. constateren mijns inziens zeer terecht dat juist het gegeven dat in relaties en gezinnen geen sprake is van een ‘nutscalculatie’ ze maakt tot wat ze zijn en ze zo belangrijk maakt voor mensen: vertrouwen, rust, het juist niet elk moment van de dag je af hoeven te vragen of je nog wel aantrekkelijk genoeg bent voor de ander, of je wel genoeg ‘tegenprestatie’ levert. In het geval van de opvoeding van kinderen is dat nog evidenter: moderne gezinnen investeren enorm in kinderen zonder dat sprake is van enig ‘rendementsdenken’³. Belangrijke theoretici op gezinsterrein zoals Lasch hebben er juist ook hun ver-

ontrusting over uitgesproken dat gezinnen in de steeds meer op rendementsdenken gebaseerde maatschappij hun functie als ‘haven in een harteloze wereld’ dreigen te verliezen: er is zo geen tegenwicht meer tegen de toenemende druk. Recente gegevens⁴ laten overigens zien dat – in ieder geval in Nederland – het gezin nog steeds een krachtige positie heeft.

Economisch denken verdringt familistisch perspectief

De reden dat het economische denken het ‘familistische’ perspectief verdringt heeft alles te maken met de collectieve overtuiging dat het eerste succesvoller zou zijn dan het tweede. In het algemeen zijn we ervan overtuigd geraakt dat de instrumenten van het economische productieproces, concreet de markt en de (vrije) concurrentie, het meest efficiënt zijn. Gezinnen gelden dan ook niet als een toonbeeld van efficiëntie en ook hier doet de markt voortdurend zijn best om taken tegen betaling over te nemen (vaatwassers, droogtrommels etc.) zodat we meer tijd overhouden om te produceren en consumeren. Hetzelfde proces speelt zich overigens af op het terrein van het (openbare) bestuur. We zijn er kennelijk van overtuigd geraakt dat goed beleid pas mogelijk is als we ook bij het verlenen van overheidsdiensten concurrentie toepassen en alles – tot en met de programma’s van politieke partijen – ‘door de consument gestuurd wordt’. Het is echter maar de vraag of concurrentie ten allen tijde het beste mechanisme is om resultaten te boeken. Bedrijven denken daar heel anders over: zij maken erg graag gebruik van een minstens zo efficiënt instrument, namelijk dat van de samenwerking. Bijvoorbeeld toen de zeven grootste staalproducenten van Europa besloten om een prijs af te spreken voor de levering van spoorstaven die zo hoog was dat ook de duurste producerende nog een goede winst kon maken. Natuurlijk is dit monsterlijke gedrag – de vorming van een kartel met prijsafspraken – inmiddels bij de wet verboden, net zoals allerlei andere vormen van verstoring van de vrije marktwerking. Maar het is dus bepaald geen absolute waarheid dat het kiezen van een zo competitief mogelijke opstelling het hoogste rendement oplevert. Het is niet alleen in gezinnen zo dat lange termijnrelaties, samenwerking en het niet direct voor het hoogste eigen rendement kiezen best een succesvolle strategie kan zijn. Bedrijven die werken in deelmarkten waar men sterk van elkaar afhankelijk is of familiebedrijven zijn zowel qua extern als intern beleid (personeel) veel meer gebaat bij een goed relatienetwerk waarbij men elkaar voldoende ruimte en succes gunt, dan bij een ‘cut-throat’-strategie. Het is natuurlijk in een zo dynamisch tijdvak als het onze volstrekt belachelijk om met enige vorm van respect naar het verleden te kijken, maar ik kan het toch niet laten te wijzen op het grote succes dat met name in de eerste helft van de vorige eeuw is geboekt door het coöperatieve denken. Eenvoudig gezegd gaat een coöperatie ervan uit dat je met een aantal kleinere producenten ook kunt

Juist het gegeven dat in relaties en gezinnen geen sprake is van ‘nuts-calculatie’ maakt het tot wat ze zijn en maakt ze zo belangrijk voor mensen.

samenwerken in plaats van eerst net zolang te concurreren tot er nog een paar over zijn, die vervolgens pogen om met gigantische financiële operaties elkaar over te nemen (tot ze dat van de overheid weer niet mogen om monopolies tegen te gaan).

In een nog wat bredere context is het natuurlijk zo dat het principe van coöperatie – dan wel eenvoudigweg samenwerking – de basis is van de verzorgingsstaat als geheel. Het principe van de sociale verzekering is eenvoudigweg dat je samen uiteindelijk veel meer kunt dan alleen, dat de dubbeltjes die op zich nooit voldoende zijn om echt zware problemen het hoofd te bieden in een gemeenschappelijk fonds een enorme kracht krijgen. Kortom, dat het veel verstandiger kan zijn om samen te werken dan om voortdurend te proberen meer te krijgen dan de ander: zelfs als de verdiende dubbeltjes kwartjes worden sta je in je eentje niet echt sterk als er echte problemen komen.

Binnen het bestek van dit artikel is het uiteraard niet mogelijk om uitvoerig in te gaan op de merities van ‘familistische principes’ als samenwerking en langetermijn-verbondenheid in het economische denken. We zien op dit moment wel dat een aantal bedrijven bezig is met een vorm van herontdekking van deze beginselen: zeker in een krappe arbeidsmarkt wordt het vasthouden van personeel, kennis en ervaring belangrijker. Daarom bloeien de personeelsfeesten weer, worden adviseurs ingehuurd om een ‘*corporate identity*’ voor het eigen personeel te scheppen en beginnen bedrijven ook interesse te tonen voor de gezinssituatie van hun personeel.⁵ Maar deze voorbeelden hebben betrekking op de ‘interne situatie’. Als het gaat om de relaties tussen bedrijven is pure concurrentie nog steeds het belangrijkste ‘*Leitbild*’....tenminste in de algemene beeldvorming. In de praktijk werken ook de grootste bedrijven voortdurend onderling samen, vaak op deelterreinen.⁶

Niveau van maatschappelijke organisatie als geheel

Er is echter nog een veel fundamenteeler niveau waarop we naar mijn mening de verhouding tussen economie en gezin (en eigenlijk ook overheid) moeten bekijken: het niveau van de maatschappelijke organisatie als geheel. In het begin van dit artikel is gesproken van de ‘reproductiefunctie’ die gezinnen hebben voor de korte en lange termijn als de leveranciers van *human capital*. Dat betekent echter ook dat dit reproductieproces zich onttrekt aan de controle van de economie. En aan de controle van de staat: de opvoeding tot ‘verantwoordelijk burger’ zowel als ‘bekwaam werknemer’ is sterk in handen van het gezin.⁷ Het is dan ook geen toeval dat in de twee meest bekende ‘anti-utopieën’ die de vorige eeuw zijn geschreven, door respectievelijk Huxley en Orwell, het gezin als maatschappelijk instituut is verdwenen. Het bekendste boek is ‘1984’ van George Orwell, geschre-

ven als waarschuwing tegen het totalitaire communisme (het boek waarin de term 'Big Brother' is verzonnen). Het alledaagse leven wordt geheel gecontroleerd door manipulatie van informatie van bovenaf, liefde is verboden en een van de belangrijkste taken voor kinderen is het nagaan of hun ouders geen incorrecte dingen doen. In de wat minder bekende 'Brave New World' van Aldous Huxley, een antikapitalistische utopie, is het gezin zelfs geheel verdwenen en worden kinderen gekweekt in fabrieken* en vervolgens psychologisch geconditioneerd tot goed gedrag. Seksualiteit is vrij en wordt zelfs van overheidswege gestimuleerd door het verstrekken van drugs die tot orgieën leiden (spanningsontlasting), maar niemand leeft nog samen met een ander. Als we bedenken dat deze boeken niet zo lang na de Tweede Wereldoorlog zijn geschreven, toen zowel de onderdrukking in de Sowjet-Unie als de opkomende biotechnologie nog zeker geen gemeengoed waren, zijn het minstens fascinerende visies te noemen. Als we naar de ontwikkelingen in de werkelijkheid kijken, dan zien we dat communistische regimes geneigd zijn om inderdaad de opvoedingstaken onder staatsregie te brengen..... terwijl in het kapitalistische economische denken gezinsfuncties eerder worden 'vermarkt'. Dat laatste wil zeggen dat taken als voedselbereiding en de opvoeding van kinderen tot renderende economische activiteiten gemaakt worden: in plaats van zelf hun voedsel te verbouwen (is allang verleden tijd) of te bereiden gaan mensen buitenshuis werken en betalen met de verdiensten weer anderen om hun taken over te nemen. In beide gevallen zien we dat de primaire relaties en verantwoordelijkheden van burgers geleidelijk van hen worden verwijderd, hetzij om politiek, hetzij om economisch gewin. De antiutopieën van Huxley en Orwell bieden ons echter een nogal grimmig perspectief van datgene wat er gebeurt als de politieke dan wel economische 'ordeningsprincipes' (macht en winst) de maatschappelijke orde geheel zouden domineren.

De reden dat het economisch denken het 'familistische' perspectief verdringt heeft alles te maken met het feit dat het eerste succesvoller zou zijn dan het tweede.

Samenvatting

Samenvattend gaat het om het volgende. In de huidige – eigenlijk zelden of nooit besproken – relatie tussen gezin en economie gaat de aandacht vooral uit naar de functionaliteit van het gezin voor de economische ontwikkeling op een zeer beperkt terrein: het leveren van (het basismateriaal voor) *human capital*.¹⁰ Er zijn echter minstens twee fundamentele invalshoeken van belang, als we tenminste het gezin (of de familie) beschouwen als een aparte maatschappelijke sfeer met eigen organisatieprincipes en bijbehorende regels en wetten. Regels waarbij met name verbondenheid en lange termijndenken essentieel zijn. We zouden ons dan ten eerste kunnen afvragen of die regels niet ook hun nut in andere sferen kunnen hebben. En ten tweede of het goed is dat een maatschappij als geheel gedomineerd wordt door de spelregels van slechts een deelterrein – hoe goed en efficiënt die regels ook kunnen zijn in sommige situaties. Het con-

cept van 'duurzaamheid' bijvoorbeeld, dat nog maar zeer geleidelijk erkend wordt in de economische orde past als een handschoen bij het generationele denken op familie- en gezinsterrein.

Drs. P. Cuyvers is beleidsmedewerker van de Nederlandse Gezinsraad en mede-opsteller van 'De druk van de ketel, naar een levensloopstelsel voor duurzame arbeidsdeelname, en tijd en geld voor scholing, zorg en privé'.

Noten

1. Het is hier niet de plaats om daar uitvoerig op in te gaan. Maar ook met de huidige stimuleringsmaatregelen in de kinderopvang komt er nog niet voor één op de vier kinderen een (volledige) opvangplaats en van een belastingvoordeel van 1200 gulden per jaar mag ook geen enorm effect verwacht worden. In de praktijk is het zo dat het de vrouwen zijn die meer willen werken dan ze nu doen, maar de voorzieningen die tekort schieten.
2. Beutler, F., Burr, R. en Bahr, K. The family realm: theoretical contributions for understanding its uniqueness. In *Journal of Marriage and the Family*, 51, pp. 805-816.
3. Binnen het bestek van dit artikel kan dit niet uitvoerig worden uitgewerkt. Laat ik volstaan met een economisch en een psychologisch gegeven. Het economische: kinderen kosten steeds meer geld en daar staat vrijwel niets meer tegenover, zelfs nauwelijks nog kostgeld als ze groter zijn, laat staan een oudedagsvoorziening. Het psychologische: naarmate het slechter gaat met kinderen verhogen ouders hun inspanningen, hoe klein de kans ook is (verslaving) dat ze daarvoor beloond worden.
4. *Gezin, beeld en werkelijkheid*, signalement Nederlandse Gezinsraad, 2001.
5. Vooral bij grote bedrijven en in de Verenigde Staten is deze trend al langer zichtbaar. Meestal gaat het om zaken als kinderopvang of het vinden van banen voor partners.
6. Bijvoorbeeld *joint-ventures* om de technologie voor bepaalde producten te vernieuwen. Vaak is samenwerking ook absoluut noodzakelijk om tot wereldstandaarden voor producten als videobanden e.d. te komen.
7. In de afgelopen eeuwen is het onderwijs opgerukt van een voorziening voor de elite tot een opvoedingsinstrument voor de massa, maar toch moet de *impact* daarvan niet overschat worden. Tot hun 21e levensjaar brengen kinderen nog steeds meer dan driekwart van hun tijd (exclusief slapen) onder de hoede van hun ouders door. En de onderwijsresultaten worden nog steeds voor het grootste gedeelte verklaard door het niveau van de ouders.
8. De jaartelling begint bij Ford, die als eerste inzag dat massaproductie het antwoord was op de groeiende sociale onvrede...
9. Ter illustratie van de marginaliteit van dit onderwerp: Schulz heeft ooit een Nobelprijs voor de economie gewonnen door te berekenen dat onderwijs ren-

dement opleverde. Als dat klopt, dan zou een goede gezinsopvoeding hetzelfde moeten doen, maar indicatoren hiervoor ben ik nog in geen enkel OESO-rapport tegengekomen.